

Türkiye’de Kentleşme Hızı ile Kamu Gelir ve Giderleri Arasındaki Etkileşim Üzerine Ampirik Bir İnceleme

Musa Öztürk¹

Özet

Küreselleşmeyle birlikte dünya genelinde artan kırdan kente göç ve kentleşme oranı artmaktadır. Bu artışın sonucunda ülkelerin mali dengeleri etkilenmektedir. Bu etkileşim eğer iyi analiz edilmez ve yönetilmez ise ülkelerde sosyoekonomik ve politik açıdan çarpan etkisi olan ciddi sorunlar olan eşitsizlikler, enflasyon, yoksulluk ve işsizlik gibi yapısal sorunları beraberinde getirebilmektedir. Çalışma kapsamında 1960-2022 dönemi için Türkiye’de kentleşme hızı ile genel bütçe gelirleri ve giderlerindeki değişim arasındaki etkileşim zaman serileri yöntemleriyle incelenmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak serilerin durağanlıkları araştırılmış ve yapısal kırılma tarihleri tespit edilmiştir. Ardından nedensellik ilişkileri Toda-Yamamoto (1995), Hacker-Hatemi J (2006) ve Balcılar vd. (2010) testleriyle sorgulanmıştır. Gözlem süresinin tamamına ilişkin nedensellik sorgulamaları kentleşme hızından genel bütçe gelir ve giderlerine doğru tek yönlü ilişkinin olduğunu ortaya koyarken Balcılar vd. (2010) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testi değişkenler arasında dönemler farklılaşmakla birlikte nedensel ilişkinin olduğunu ve nedensellik ilişkilerinin ardışık hareket ettiğini ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular doğrultusunda; Türkiye’de belli dönemlerde kentleşmenin vergi tabanını arttırma gibi etkileri nedeniyle mali açıdan fırsat olarak görülebildiği ancak sağlıksız/çarpık kentleşme olması durumunda orta uzun vadede kentleşmenin bütçeye yük getirebildiği tespit edilmiştir. Ayrıca kamu gelir ve giderlerindeki değişimlerin de belli dönemlerde kentleşme hızına neden olabildiği görülmüştür. Bu doğrultuda kentleşme sürecinin maliye politikaları kapsamında dikkatle takip edilmesi gerektiği, bütçeye kısa dönemli gelir sağlamak adına sosyoekonomik ve politik açıdan sonuçları orta-uzun dönemde ortaya çıkan imar affı, hazine arazilerinin plansız satışı

1 Doç. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Büyükkutlu Uygulamalı Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-0902-5787, musaozturk@isparta.edu.tr

ve gecekondulaşma gibi kent planlarını bozacak ve istikrarsızlığı arttıracak alanlara girilmemesi ve cari, yatırım ve transfer harcamalarında da kentleşme sürecinin sağlıklı ilerlemesi amacının öne çıkarılması gerektiği sonuçlarına ulaşmıştır.

1. Giriş

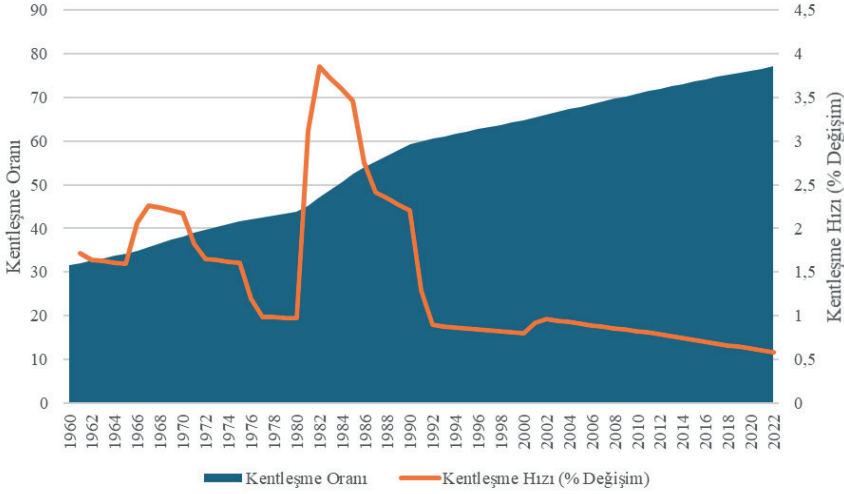
Yerleşik düzene geçişle birlikte başlayan kentleşme süreci yaşam formlarının oluşmasını, gelişmesini ve etkileşmesini sağlayarak kültürlerin ve medeniyetlerin ortaya çıkışını sağlamakta ve akıbetlerini belirleyebilmektedir. 21. yüzyılda yaşanan gelişmeler ve son yıllarda artan küreselleşme süreciyle birlikte kentler, sosyal, ekonomik ve siyasal anlamda değişimlere öncülük etmektedir (Yılmaz ve Çitçi, 2011: 253). Kentbilim Terimleri Sözlüğü’ne kent; *sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidış-geliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimidir* (Keleş, 1998: 75). Kentler insanların yoğun olarak yaşadığı yerler olmanın yanı sıra sosyal hayatın şekillendiği, kamusal kurum ve kuruluşların kümelenildiği (Kahraman Usta, 2021: 3), üretim, istihdam ve ticaretin kırsaldan farklılaştığı ve daha hızlı şekillendiği, sağlık ve eğitim gibi kamusal hizmetlerin yoğunlaştığı yerleşimlerdir (Bayraktutan ve Alancıoğlu, 2019: 1847).

Sanayileşmeyle birlikte artan kırdan kente göç hareketleriyle kentleşme hızlanmış ve günümüzde gittikçe büyüyen mega kentlerin kurulmasına kadar uzanmıştır. Bu süreçte kentlerde sunulan sosyal imkânların kalitesi ve çeşitliliği, istihdam olanaklarının genişliği ve tarımda makineleşme gibi faktörler etkilidir ve bu faktörler ülkeye/topluma/kültüre göre değişkenlik gösterebilir (Karadağ, 2020: 13). Kentleşmeyi sadece kent sayısı ve kentli nüfusu olarak ele almaktan ziyade sosyal, ekonomik ve siyasal dönüşümlerle birlikte değerlendirmek gerekir (Kayan ve Mardinli, 2020). Zira kentleşme; zaman, mekan ve insan üçgeni içerisinde cereyan eden bir metafor olarak toplumsal değişimlerin aşamalarını göstermektedir (Yıldırım, 2016: 52).

Stratejik önemine binaen kentleşme; bir çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de anayasal düzeyde ele alınmaktadır. 1982 Anayasası’nın Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevlerden oluşan üçüncü bölümü 57. madde de “Devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeten bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır; ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler” şeklinde kentleşme sürecinde devletin rolünü aktif olarak tanımlamaktadır. Türkiye’de kentleşme sürecinin Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden itibaren Batı’daki sanayi devrimi kaynaklı kentleşme

eğiliminin izdüşümü olarak başladığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında düşük hızda olmakla birlikte II. Dünya Savaşı sonrasında kentleşmenin hızlandığı şeklinde özetlenebilmektedir. Bu hızda Batı'daki kentleşme etkileri olan hızlı nüfus artışı, tarımda makineleşme ve kentsel alanların cazibesi gibi etmenlerden ziyade *kırsalın itici gücü* belirleyicidir (Özel, 2005: 120-121). II. Dünya Savaşı sonrasında ilk olarak İstanbul, İzmir, Ankara*² ve Adana'ya yönelen iç göçler zamanla diğer illere de yönelmiş ve bugünkü bölgesel odak noktalarının oluşmasını sağlamıştır. Süreç içinde Türkiye'de kentleşme dinamikleri değişim göstermiş ve temelde sanayi, turizm ve terör merkezli olmak üzere farklı kentleşme etkileri gözlemlenmiştir. Üniversitelerin de hızlandırıcı olarak katkıda bulunduğu bu süreçte en çok rağbet gören bölge Marmara bölgesi olmuş, onu Ege, Akdeniz ve Ankara'nın çekim alanını oluşturduğu İç Anadolu izlemiştir (Işık, 2006: 58-67).

Grafik 1: Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Hızının Gelişimi

Türkiye'nin kentsel dokusunun değiştiği bu süreçte yetmiş yakın hükümet görev almış ve hemen her hükümetin kendine özgü bir kentleşme politikası izlemesinin doğal sonucu olarak çevre ve kentleşmeye dair plan ve programlarda bütünlük sağlanamamıştır. Zaman içinde basit sorunlar dahi kronik ve yapısal sorun haline gelmiş ve değişim, dönüşüm ve sosyal gelişim süreci olması gereken kentleşme süreci, iyi yönetilemediği bölge ve şehirler için *sorun üreten sorun* haline gelmiştir (Kayan, 2017: 158). Bu sorunlarla birlikte 1950'lerde %20 dolaylarında olan kent nüfusu doğrusal bir gelişme trendi izlemiş ve 2022 yılında %77'lere kadar artmıştır. 2024 yılı itibarıyla

2 Ankara'nın kentleşme süreci Başkent oluşu nedeniyle diğerlerinden farklı işlemiştir.

nüfusu milyonu aşan 24 il bulunmaktadır. Kent nüfusundaki bu artış konut başta olmak üzere eğitim, sağlık, ulaşım, yol, meydan, otopark, altyapı, yeşil alan ve çevre konularında kent yönetimlerinden beklentileri arttırmaktadır. Yerel yönetimlerin beklentiyi karşılayamaması durumunda oluşan yük doğal olarak ulusal hükümete ve dolayısıyla devlet üzerinden halka yansımaktadır. Çarpık kentleşmenin maliyeti halka yansıtıldığında da yoksulluk artmakta ve kentleşme sürecinin refahı getireceği iddiası tartışmalı hale gelmektedir (Keleş, 2010: 28-29).

Nasıl bir kentleşme olmalı sorusu merkezinde yürütülen bu tartışmalarda öne çıkan *planlı kentleşme* kavramı ise bir taraftan gelecek kuşaklara sağlıklı kentler bırakma iddiasında bulunurken (Kahraman Usta, 2021: 2) diğer taraftan bu planlara rant gözetme ve çıkar elde etme saikiyle müdahale edebilir olanlar için fırsat (toplum için tehdit) oluşturmaktadır ki bu zamana kadar yapılan kent planlarının denge, düzen ve istikrar açısından tartışmalı olması bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Kentleşmenin yanlı ve/veya sağlıksız yönetilmesinin rant üretme kabiliyeti olduğu düşünüldüğünde yapılan planların/düzenlemelerin gayrimenkul fiyatlarındaki artışa neden olarak sebepsiz zenginleşmeye olanak sağlaması bir taraftan rantiyeci bir toplumun inşasına neden olurken diğer taraftan siyaset kurumunda yozlaşmayı (rüşvet, irtikap, iltimas, partizanlık...) ve popülist politikalara yönelmeyi tetikleyebilmektedir. Bu durum da gelir ve servet eşitsizliklerinin yanı sıra fırsat eşitsizliklerini de gündeme getirmekte ve sosyoekonomik ve politik yaraların derinleşmesine olanak sağlamaktadır (Taşar, 2006: 238-254; Tekeli, 2011: 101; Kahraman Usta, 2021: 8-9).

Her ne kadar makro iktisadi teori ve politikalarda doğrudan ele alınmasa da kurumları belirlemesi ve işleyişi şekillendirmesi bakımından oldukça kritik öneme sahip olan kentler iktisadi kalkınmanın önemli bir çarpanıdır. Sağlıklı yürüten bir kentleşme süreciyle istihdam, gelir, ulaşım, trafik, konut ve sosyal aktiviteler başlıklarında ilerleme kolaylıkla sağlanabilir (Çetin, 2012). Hızlı ve dengesiz yürütülen, kent planlamasının genellik, geniş kapsamlılık, uzun sürelilik, zorunluluk, nesnellik, açıklık ve esneklik ilkelerine (Keleş, 2016; Kahraman Usta, 2021: 7) uygun olmaksızın gerçekleşen kentleşme süreci ise Türkiye’de olduğu gibi yaşam kalitesinde azalma, altyapı yetersizliği, gecekondulaşma, gelir dağılımı eşitsizliği, hırsızlık, kapkaç, gasp, cinsel taciz gibi yapısal sorunları gündeme taşımaktadır (Karasu, 2008: 256). Bu olumsuzlukların üretim kabiliyetinin ve tüketim kapasitesinin büyük kısmını oluşturan kentlerde yaşanması tersine çarpan etkisiyle ülke ekonomisini zora sokabilmektedir.

Çalışma kapsamında Türkiye’de kentleşme ile kamu gelir-giderleri arasındaki nedensel ilişki zaman serileri yöntemiyle incelenmekte ve bu yolla gerçekleşmekte olan kentleşme sürecinin zaman içindeki gelişimi, bütçe açısından sağlıklı olup olmadığı, maliye açısından kentleşmenin fırsat mı yoksa tehdit olarak mı algılandığı ve sürdürülebilirliği ampirik olarak araştırılmaktadır. Bu doğrultuda takip eden bölümde kullanılan veriler ve yöntemler tanıtılmakta ve bulgular sunulmaktadır. Değerlendirme ve sonuç kısmında ise analiz bulguları literatür çerçevesinde ele alınmakta ve politika önerilerine yer verilmektedir.

2. Literatür Özeti

Ekonomik açıdan sistem dönüşümünün hızla yaşandığı ve kapitalist üretim sürecinin yaygınlaştığı 21. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan sosyoekonomik sorunlar klasik öğretinin savunduğu minimal devlet yaklaşımının tartışılmasına ve sosyal devlet arayışının şekillenmesine yol açmıştır. Bu süreçte Keynesyen yaklaşımın da etkisiyle belirginleşen refah devleti yaklaşımı, devlet ve devlete yüklenen anlamlarda ortaya çıkan değişim ve dönüşümler maliye politikalarında önemli açılımları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde özellikle kaynakların tam ve etkin kullanımı, istikrar ve gelir dağılımında adaletin sağlanması gerekçeleri öne çıkmıştır. Devlet müdahalelerinin meşru görülmesi, ekonomik açıdan çeşitliliği ve oransal olarak artması bütçe açıklarının yaşanmasına ve dolayısıyla yüksek faiz, enflasyon, işsizlik... gibi makroekonomik istikrarsızlıkların peşi sıra gelmesine neden olmuştur (Dökmen, 2012: 116). Yaşanan bu hızlı gelişim süreci sosyal boyutta kendisine özellikle kentleşmede göstermiştir. Mekânsal, tarihsel ve yapısal dönüşümlerin zemini olan kentler süreç içinde kamu maliyesi açısından önemli bir gelir ve gider kaynağı haline gelmiş, artan nüfusla birlikte şekillenen ve daha komplike hale gelen beklentilerin karşılanması doğrultusunda kentlerin planlanması ve kentleşme sürecinin yönetilmesi -daha iyiye doğru- arayışı (Özel, 2005: 142) ve herkesin barış içinde yaşayarak üreteceği, tüketiceği ve kendisini gerçekleştireceği çevreye duyarlı bir şekilde insan-çevre dengesini gözeterek şekilde sürdürülebilir olması gündemde kendisine yer bulmaya başlamıştır (Gökmen vd. 2023: 470).

Sağlıksız/plansız bir şekilde işletilmiş olan kentleşme süreci olması durumunda oluşan sosyoekonomik maliyetin doğrudan ve/veya dolaylı olarak kamu tarafından karşılanacak olması kentleşmenin kamu maliyesine olan etkilerini gündeme getirmektedir. Nüfus dinamikleri ve kentleşmeyle birlikte kamusal mal ve hizmetlere olan talebin çeşitlenmesi ve artması kamu kesiminin ekonomideki nispi payının artmasına paralel olarak genel bütçe

gelirlerini ve giderlerini etkilemektedir. Bütçede açık verilmesi durumunda dengenin sağlanabilmesi ve korunabilmesi için kamu gelirlerini arttırmak ve/veya kamu giderlerini azaltmak gerekir. Kamu giderlerini azaltmak görece daha zor olduğu için gelirleri artırma çabası öne çıkmakta ve bu doğrultuda kamu finansman araçlarını çeşitlendirmek ve vergiyi tabana yayma stratejisi tercih edilmektedir (Pınar, 1992: 287). Bu durumda vergi toplama maliyetinin daha düşük olması ve vergilemede etkinlik açısından kentleşme bir fırsat olarak öne çıkabilmektedir. Zira, kentleşmeyle birlikte vergiye konu işlemlerin ticari faaliyetlerin yoğunlaşması ve hızlanmasıyla artması, emlak vergisi, kurumlar vergisi ve gelir vergisi kapsamında mükellef sayısının artarak vergi tabanı genişlemesi, arazi ve mülk satışları, kiralamalar yoluyla ve ayrıca su, elektrik, ulaşım gibi kamusal mal ve hizmetler üzerinden kamunun gelir elde etme imkanı oluşmaktadır.

Kentleşme süreci; kamu gelirlerinde olduğu gibi kamu harcamalarında da etkilidir. Klasik ve modern maliye görüşlerine göre kolektif ihtiyaçları karşılamak, ekonomide istikrar sağlamak, iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek ve nihayet servet, gelir dağılımı ve yaşam koşullarını iyileştirmek için kamu harcamalarının artması prensibi kabul edilmektedir. Çünkü, kentleşme sürecinde kamusal mal ve hizmetlere yönelik beklentiler çeşitlenmekte ve artmaktadır. Kentleşmeyle birlikte çevre, atık yönetimi, yollar, köprüler, su ve kanalizasyon sistemleri, eğitim, sağlık ve güvenlik gibi kamusal hizmetlere yönelik cari, yatırım ve transfer harcamaları artmaktadır.

Kentleşme; her ne kadar sosyal, ekonomik ve politik işleyişin merkezinde yer alan bir kavram olsa da ilgili literatürde kentleşmenin merkeze alındığı uygulamalı çalışmalar oldukça nadirdir ve bunlarda da genel olarak kentleşmenin maliyeti ve kentleşme ve ekonomik büyüme/kalkınma arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Dünya Bankası (1980) yılında J. F. Linn öncülüğünde hazırlanan “Kentleşmenin Maliyeti (The Cost Of Urbanization)” başlıklı raporu, kentlerdeki kamu hizmetlerinin belirleyicileri olarak sanayinin, ticaretin ve hane halkının kamu hizmetlerine olan ihtiyaçlarını belirtmiş, kamu hizmetlerinin maliyeti olarak da su ve kanalizasyon, elektrik, katı atık yönetimi, ulaşım, eğitim ve sağlık hizmetleri ve diğer alanları sunmuştur. Raporda gelişmekte olan ülkelerde kentlerin kırsala kıyasla daha verimli olabildiği, hatta büyük şehirlerin küçüklerine kıyasla daha verimli olabildiğini belirten Mera’nın (1973) çalışması eleştirerek kentleşme ile ekonomik büyüme ilişkisinin net olmadığı, ilişki türünün kentin yapısı, konumu, kaynak kullanımı ve gelişme hızına göre değişebileceği ve optimum kent büyüklüğünün kritik olduğu ancak bunun kentlere göre değişebileceği ifade edilmektedir.

Kentleşme ve ekonomik büyüme ilişkisinin barındırdığı bu bulanıklık uluslararası araştırmaları uyarmıştır. Momaw ve Shatter (1996) 90 ülkeyi kapsayan panel veri çalışmalarında ekonomik büyümenin kentleşme üzerinde pozitif etkide bulunduğunu, Bertinelli ve Strobl (2003) ise 39 ülke üzerinde yaptıkları çalışmada gelişmekte olan ülkelerde kentleşmenin ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini belirtmişlerdir. Bala (2009) yılında yaptığı çalışmasında kentleşmenin AB ülkelerinde ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken Asya ve Latin Amerika ülkelerinde bu ilişkinin teyit edilemediğini belirterek, değişkenler arasındaki ilişkinin ülkelerin kentleşme dokusuna, gelişmişlik düzeylerine ve ekonomik faaliyetlerine göre değişebildiğini ifade etmiştir. Farahmand vd. (2010), Avrupa Birliği ülkeleri üzerinde yaptıkları araştırmada, kentleşmenin ekonomik maliyetlere yol açarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini, Shabu (2010) ise gelişmekte olan 10 ülkede kentleşme ile ekonomik büyüme arasında zayıf ilişkiler olduğunu tespit etmiştir. Castells ve Royuela (2013), Bala'ya (2009) paralel olarak ilişkinin coğrafi bölgeye göre değişebileceğini vurgulamışlar ve Asya'da uzun dönemde pozitif, Afrika'da ise negatif bir ilişki olduğunu göstermişlerdir. Chen vd. (2014) ise küresel ölçekte 226 ülkeyi kapsayan panel veri araştırmalarında kentleşmenin uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkide bulunduğunu ancak kısa ve orta vadede etkinin sınırlı olduğunu ortaya koymuşlardır.

Türkiye özelinde kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair uygulamalı literatürde Sancar ve Sancar (2017) öne çıkmaktadır. Avrupa Birliği'nin 13 ülkesi ve Türkiye için kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel eş bütünleşme ve panel nedensellik testleriyle sınıadıkları araştırmada kişi başına GSYH'den kentsel nüfus yoğunluğu ve genel istihdam oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Sancar ve Sancar'ın (2017) aksine Bayraktutan ve Alancioğlu (2019) ise sanayileşme sürecinin kentleşmeyi hızlandırdığı ve gelişmiş ülkelerin kentleştiklerini ve sonrasında kişi başına daha yüksek GSYH'ye sahip olduklarının gözlemlendiğini vurgulayarak başladıkları çalışmalarında iktisadi faaliyet kapasitesinin nüfusun kır-kent dağılımı ile ilişkili olduğunu belirterek BRICS ülkeleri özelinde kentleşmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı bulmuşlardır.

Kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara rastlanılmasına rağmen kentleşme ile kamu gelir ve giderleriyle olan ilişkiyi ele alan çalışmalar da oldukça azdır ve var olan çalışmalarında özellikle son dönemde hızla kentleşen Çin'e yoğunlaştıkları görülmektedir. Davis ve Henderson (2003) demokratikleşme adımları, altyapı yatırımları ve mali açıdan ademi merkezîyetçilik gibi adımların kentleşmeyi kolaylaştırdığını

ifade ederlerken Jetter ve Parmeter (2013) 175 ülkeyi kapsayan çalışmalarında kentleşmenin kamu harcamaları üzerinde pozitif etkide bulunduğunu, kentli vatandaş sayısındaki %1’lik artışın kamu harcamalarında %0,2’lik artışa neden olduğu sonucuna ulaşmışlar ve kentleşme arttıkça kamusal malların sunumunun giderek daha önemli hale geleceğini vurgulamışlardır.

Wan (2012), Çin’in kalkınmasında patikayı kentlerin belirleyeceğini ve maliye politikalarının sağlıklı bir kentleşme açısından oldukça önemli olduğunu ifade ederek başladığı çalışmasında Jiangxi eyaletindeki kentleşme ile maliye politikası arasında uzun dönemde eş bütünleşik ilişki olduğunu ortaya koymuş ve kamu harcamalarının kentleşme üzerindeki etkisinin mali gelirlerden daha iyi olduğunu tespit etmiştir. Biao (2012) Çin’de kentleşme ve kentsel kamu harcamalarının uzun dönemde eşbütünleşik hareket ettiğini ve kentleşmenin kentsel kamu harcamalarının nedeni olduğunu bulmuştur. Chuan-gu (2014) ise Çin’de 31 kent için yaptığı çalışmada kamusal malların arzını arttıran kamu harcamalarının kentleşme sürecini teşvik edeceğini ancak kişi başına mali harcamaların kentleşmeyi mutlaka arttırmayacağını, bununla birlikte ekonomik büyüme ve istihdamın kentleşme sürecine olumlu ve güçlü etkide bulunduğunu belirtmiştir. Shao vd. (2022) ise Çin’de kentleşmenin sağlık harcamaları üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında özellikle yaşlı nüfusun yoğunlaştığı bölgelerde kentleşme ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkinin pozitif olduğunu bulmuşlardır.

Kentleşme ve kamu gelir-giderleri arasındaki ilişkiye dair literatür değişkenler arasında ilişki olduğunu işaret ederken bu ilişkinin mahiyeti ve yönü hakkında detaylı ve güçlü bilgi sunmakta yetersiz kalmaktadır. Özellikle ülkelerin, bölgelerin ve kentlerin kendi dokusunun belirleyici olması değişkenler arasındaki ilişkinin belli bir bölge ve şehir için özel olarak yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

3. Veri, Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Kentleşme ile genel bütçe gelirleri ve giderleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada kentleşme eğilimindeki değişimler Dünya Bankası veri tabanından, genel bütçe gelir ve giderlerindeki yüzde değişimler ise TÜİK veri tabanından alınarak hesaplanmıştır.

Tablo 1: Değişkenler, Açıklamalar ve Veri Kaynağı

KENTH	Kentleşme Hızı (Oranı Değişimi) %	Dünya Bankası
GELİR	Genel Bütçe Gelirleri Değişimi %	Türkiye İstatistik Kurumu
GİDER	Genel Bütçe Giderleri Değişimi %	Türkiye İstatistik Kurumu

1961-2022 yıllarını kapsayan 62 gözlemden oluşan yıllık değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere göre serilerin olasılık değeri anlamlıdır. Çarpıklık katsayısına göre serilerin asimetrisi pozitif ve basıklık katsayısına göre KENTH normale göre sivri iken GİDER ve GELİR normale göre basıktır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	Ort.	Medyan	En çok	En az	Çarpıklık	Basıklık	Olasılık	Gözlem
KENTH	1.427	0.966	3.847	0.588	1.295	3.847	0.000	62
GELİR	40.939	30.852	113.296	-17.074	0.627	2.364	0.078	62
GİDER	41.146	28.731	129.713	-19.486	0.689	2.613	0.071	62

Değişkenlerin şoklar karşısındaki karakteristiğinin anlaşılması için Augmented Dickey-Fuller (1979-1981) ve Phillips-Perron (1988) birim kök testleri uygulanmıştır. Tablo 3'te sunulduğu üzere serilerin %5 anlam düzeyinde I(1) fark durağandır ve şokların kalıcı etkileri söz konusudur. %10 anlam düzeyinde bakıldığında ise GELİR ve GİDER serilerinin durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 3: KENTH, GELİR ve GİDER Serileri İçin ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

	Sabit		Sabit & Trend			Sabit		Sabit & Trend		
	t-ist.	Prob.	t-ist.	Prob.		t-ist.	Prob.	t-ist.	Prob.	
<i>Augmented Dickey-Fuller (ADF)</i>	KENTH	-2.273	0.184	-3.092	0.118	d(KENTH)	-5.354	0.000***	-5.319	0.000
	GELİR	-2.763	0.070*	-2.723	0.231	d(GELİR)	-11.958	0.000***	-11.856	0.000
	GİDER	-2.764	0.069*	-2.724	0.231	d(GİDER)	-11.512	0.000***	-11.413	0.000
<i>Phillips-Perron (PP)</i>	KENTH	-1.857	0.350	-2.477	0.338	d(KENTH)	-5.400	0.000***	-5.366	0.000
	GELİR	-2.544	0.110	-2.508	0.324	d(GELİR)	-12.246	0.000***	-12.158	0.000
	GİDER	-2.520	0.116	-2.522	0.317	d(GİDER)	-11.471	0.000***	-11.588	0.000

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini ifade eder.

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

1961-2022 gibi uzun bir dönemi kapsamı ve bu süreçte Türkiye'nin bir çok aşamadan geçtiği düşünüldüğünde ve grafikler incelendiğinde serilerde yapısal kırılmaların olabileceği ve bu yapısal kırılmaların durağanlık sonucunu etkileyebileceği noktasından hareketle Lee-Strazicich (LM) (2003-2004) yapısal kırılmalı birim kök yapılmıştır. Model AA ve Model

CC olmak üzere iki sonuç veren testin sonuçları aşağıdaki Tablo 4’te yer almaktadır. Düzeyde kırılmaları inceleyen Model AA’ya göre KENTH ve GELİR serileri %10 anlam düzeyinde durağandırlar. Serilerin düzey ve trenddeki şoklar karşısındaki tepkilerini inceleyen Model CC’ye ait sonuçlar ise KENTH serisinin %1 anlam düzeyinde GİDER serisinin ise %10 anlam düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir.

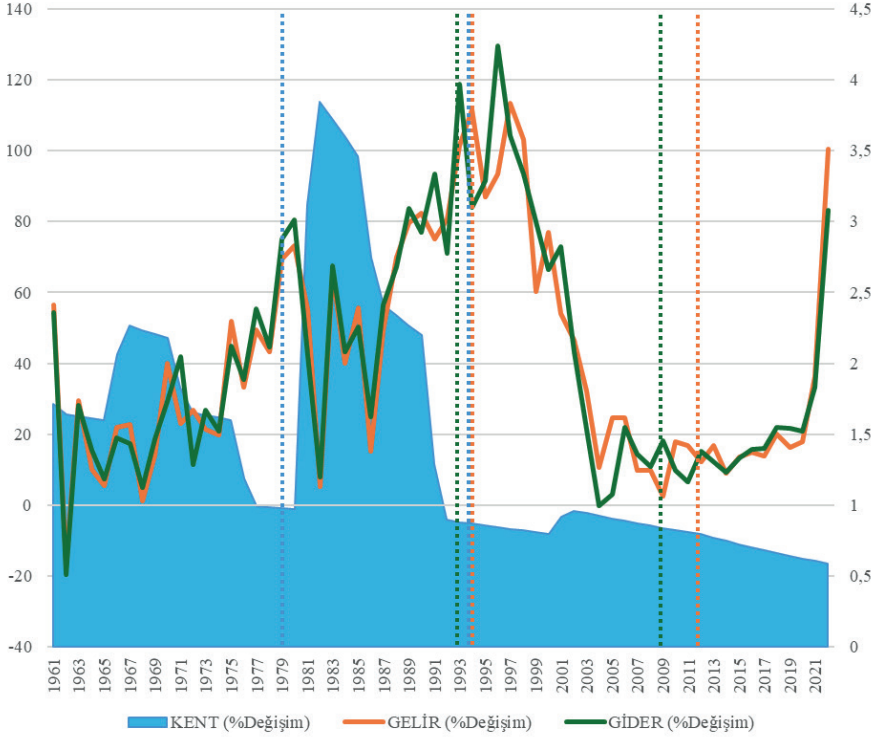
Tablo 4: KENTH, GELİR ve GİDER Serileri için LM Birim Kök Testi Sonuçları

	Model AA		Model CC				
	Kritik Değer	Kırılma Tarihi	Kritik Değer	1%	5%	10%	Kırılma Tarihi
KENTH	-3.905*	1986 -1988	-10.276***	-6.932	-6.175	-5.825	1979- 1994
GELİR	-3.307*	1976 -1989	-5.572	-6.932	-6.175	-5.825	1994 -2012
GİDER	-3.275	1976 -1991	-6.009*	-6.978	-6.288	-5.998	1993- 2009

Model AA için %1, %5 ve %10 Kritik Değerleri sırasıyla: -4.088; -3.580 ve -3.323’tir. Eviews-13 kullanılarak elde edilmiştir.

LM yapısal kırılmalı birim kök testinde Model CC’de sunulan sonuçlar daha kapsamlı kabul edilmektedir. Burada elde edilen yapısal kırılma tarihleri kentleşme hızı (KENTH) için 1979 ve 1994 yıllarıdır. GELİR ve GİDER serilerindeki yapısal kırılma tarihleri ise sırasıyla 1994-2012 ve 1993-2009’dur. Analize dahil edilen serilerin gelişimi ve yapısal kırılma tarihleri Grafik 2’de yer almaktadır.

Grafik 2: Türkiye’de Kentleşme, Genel Bütçe Gelirleri ve Giderlerinin Gelişimi ve Yapısal Kırılmalar

Tablo 3 ve Tablo 4’te sunulduğu üzere uygulanan ADF, PP ve LM birim kök testleri serilerin durağanlığı konusunda farklılaşmaktadır. Bu durum yaşanan şokların kalıcılığının tartışmalı olduğunu ortaya koyarken uygulanacak olan sonraki testlere kısıt oluşturmaktadır.

Granger’in (1969) geliştirdiği nedensellik testi ön koşul olarak değişkenlerin aynı mertebeden durağan olması şartını barındırırken Toda ve Yamamoto (1995) Granger testini farklı merteben durağanlığa sahip olan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini sorgulayabilmek üzere VAR($k+d_{\max}$) yöntemiyle geliştirmişlerdir. Hacker ve Hatemi-J (2006) ise bu yöntemi Efron (1979)’un geliştirdiği bootstrap yöntemiyle güçlendirmişler ve MWALD istatistiği merkezinde kurgulamışlardır. Balcılar vd. (2010) ise Granger, Toda-Yamamoto ve Hacker-Hatemi-J tarafından geliştirilen yaklaşımın serilerin bütününe odaklandığı halbuki nedensellik ilişkilerinin zaman içinde farklılaşabileceği noktasından hareketle zamanla değişen (rolling window) bootstrap nedensellik testini geliştirmişlerdir. Bu yöntemle göre serilerde gözlem aralığı tayin edilmekte ve bu aralık kaydırılarak her dönem için nedensellik ilişkileri tespit edilmektedir.

Tablo 5: Toda-Yamamoto ve Hacker-Hatemi J Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

İlişki	Toda – Yamamoto Nedensellik Olasılık Değeri (P-val.)	Toda-Yamamoto Nedensellik İlişkisi	MWALD Test İstatistik Değeri	Bootstrap Kritik Değerleri			Hacker-Hatemi J Bootstrap Nedensellik
				1%	5%	10%	
KENTH→GELİR	0.015***	VAR	5.893	7.674	4.251***	2.818	VAR
KENTH→GİDER	0.066**	VAR	3.375	7.410	4.104	2.802**	VAR
GELİR→KENTH	0.928	YOK	0.008	7.924	4.209	2.841	YOK
GİDER→KENTH	0.743	YOK	0.108	8.293	4.224	2.793	YOK

☑ VAR modelinde gecikme uzunluğu Akaike kriterine göre seçilmiş ve otokorelasyon ve AR kökleri kontrol edilmiştir.

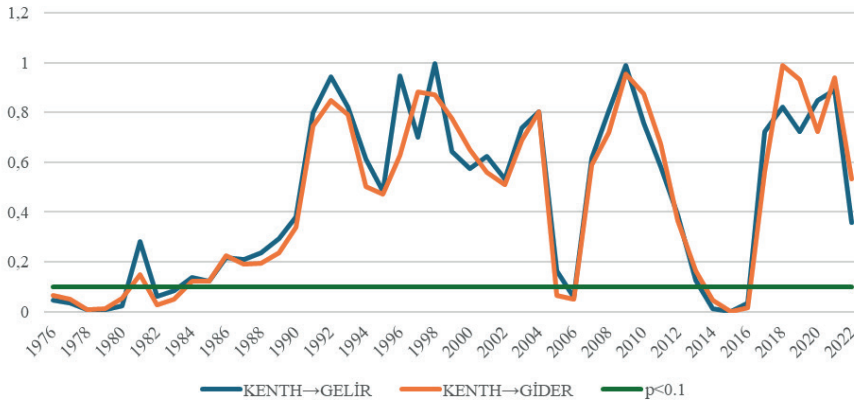
☑ ***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir.

☑ Sonuçlara Eviews 13 ve Gauss 15 programlarıyla ulaşılmıştır.

Toda-Yamamoto (1995) ve Hacker-Hatemi J (2006) yöntemleriyle seriler arasındaki nedensellik ilişkileri sorgulandığında KENTH’ten GELİR ve GİDER serilerine doğru nedensellik ilişkisinin iki testte de %5 ve %10 anlam düzeyinde geçerli olduğu, GELİR ve GİDER’den KENTH’ye doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu sonuçların serilerin tamamını kapsayarak elde edildiği ve süreç içindeki dinamiklerin göz ardı edildiği bilinmektedir. Bu noktada nedensellik ilişkilerindeki dinamikleri sunan Balçılar vd. (2010) testi öne çıkmaktadır.

Grafik 3’te KENTH ile GELİR ve GİDER serileri arasındaki nedensellik ilişkilerinin zaman içindeki gelişimi sunulmaktadır.

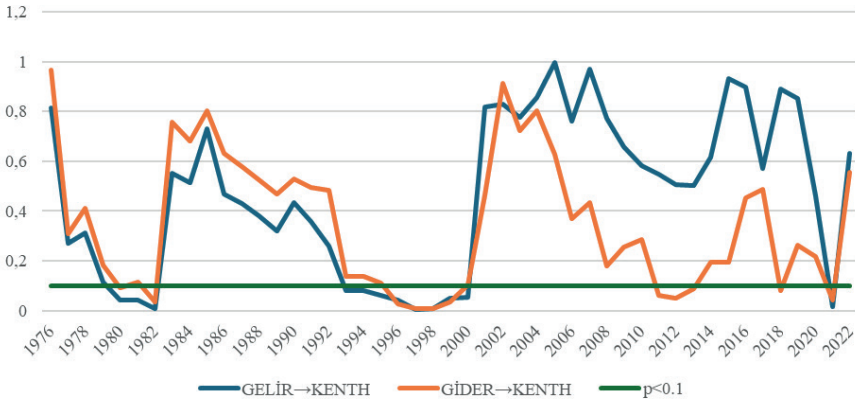
Grafik 3: Kentleşme Hızından Genel Bütçe Gelir ve Giderlerine Doğru Nedensellik İlişkisinin Seyri

Nedensellik ilişkilerine dair olasılık değerlerinden türetilen serilerin %10 anlam düzeyini işaret eden yatay eğrinin altına indikleri dönemlerde nedensellik ilişkileri anlamlıdır. Buradan hareketle KENTH serisinden GELİR'e doğru ilişkiler 1976-1984, 2005-2006, 2013-2016 dönemlerinde anlamlı nedensellik ilişkisi söz konusudur. GİDER'e doğru ilişkiler ise sadece 1981 yılında istisna göstermekte, diğer yıllarda GELİR serisi ile benzer hareket etmektedir.

Grafik 4'te GELİR ile KENTH ve GİDER ile KENTH serileri arasındaki nedensellik ilişkilerinin zaman içindeki gelişimi sunulmaktadır.

Grafik 4: Genel Bütçe Gelir ve Giderlerinden Kentleşme Hızına Doğru Nedensellik İlişkisinin Seyri

GELİR → KENTH ilişkisine bakıldığında 1979-1982, 1993-2000 ve 2021 yıllarında %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin sağlandığı tespit edilmiştir. GİDER → KENTH ilişkisi ise 1980-1982, 1995-2000, 2011-2013, 2018 ve 2021 yıllarında anlamlı nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Toda-Yamamoto (1995) ve Hacker-Hatemi J (2006) testlerinde nedensellik ilişkisi sadece KENTH → GELİR ve KENTH → GİDER için tespit edilmiş olmasına rağmen nedensellik ilişkilerinin zamanla değişebildiğini ifade eden Balcılar vd. (2010) testi belli dönemlerde GELİR → KENTH ve GİDER → KENTH ilişkilerinde anlamlı nedensellik ilişkilerinin sağlandığı dönemler olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Balcılar vd. (2010) testinin sunduğu sonuçlara dair grafikler birlikte ele alındığında anlamlı nedensellik ilişkilerinin sağlandığı dönemlerin birbirlerini takip etmeleri dikkat çekmektedir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Kentler, geleneksel toplumdaki modern ve post-modern topluma geçişin zemini olarak birlikte yaşama biçimine dair değerlerin ve kültür kalıplarının esnediği, değiştiği ve dönüştüğü zeminlerdir. Tarımdan sanayiye, sanayiden de bilgi toplumuna geçişi kapsayan bu süreç, bilişim ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve küreselleşme eğilimindeki artışla birlikte yapısal dönüşümleri beraberinde getirmiş ve “kent mekanları” önemli bir çarpan olarak öne çıkmıştır (Kaypak, 2013: 81). Planlı ve düzenli bir şekilde işletilen kentleşme hemen her alanda olumlu katkı sağlarken çarpık ve düzensiz gerçekleşen kentleşme verimsizliğe ve atalete doğrudan ve dolaylı olarak yönlendirmekte ve toplumları potansiyellerinden uzaklaştırmaktadır.

Kentleşme süreci gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı dinamikler izlemiş olsa da büyük ölçüde devam etmektedir. Türkiye’de 1927’de gerçekleştirilen ilk nüfus sayımında nüfusun 13.648.270 olduğu ve bu nüfusun %75,78’inin köylerde yaşadığı, %24,22’sinin ise şehirlerde yaşadığı tespit edilmiştir (Sağlam, 2016: 259). 2023 itibarıyla bakıldığında ise durumun tam tersine döndüğü ve nüfusunun %77’sinin kentlerde yaşayan bir topluma dönüştüğü görülmektedir. Özellikle 1980 sonrası siyasi yozlaşmalar ve rant gözleme davranışı nedeniyle hızlanan kentleşme ve çarpık kentleşmeye evrilen süreç bugünün Türkiye’sinin potansiyelini bir türlü yakalayamamasında önemli bir belirleyici olarak kabul edilebilmektedir. Şehirlerdeki suç oranlarından işsizliğe, intiharlardan boşanmalara kadar hemen her alanda gerçekleşen çarpık kentleşme sürecinin etkisi görülebilmektedir.

Türkiye’nin kentleşme sürecinde kamu maliyesi arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere yapılan bu çalışmada kentleşme ve genel bütçe gelir ve giderleri değişkenleri arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Bu doğrultuda 1961-2022 yıllarını kapsayan serilere ilk olarak süreç içinde yaşanan şokların kalıcılığı ADF, PP ve LM birim kök testleriyle incelenmiş ve serilerdeki yapısal kırılma tarihleri tespit edilmiştir. Geleneksel birim kök testleri olan Phillips-Perron testine göre seriler durağandır, şok sonrası eski normallerine dönmektedir. Geliştirilmiş Dickey-Fuller birim kök testi ise genel bütçe gelirleri (GELİR) ve giderlerinin (GİDER) birim kök içermekte, şok sonrası eski normale dönemmemektedirler. Bu bulgular ve gözlem sürecinde Türkiye’nin yaşadığı majör gelişmeler düşünülerek yapısal kırılmaları içsel olarak tespit eden birim kök testi olan Lee-Strazicich (LM) testi yapılmıştır. LM testi ise kentleşme hızı (KENTH) ve genel bütçe giderleri (GİDER) serilerinin durağan olduğunu ve yapısal kırılma sonrası kendi normaline geri dönebildiğini ancak genel bütçe gelirleri (GELİR) için bu durumun geçerli olmadığını ortaya koymuştur.

LM testinin sunduğu yapısal kırılma tarihleri serilerin doğasının anlaşılması ve yaşanan değişimlerin türü açısından önemlidir. KENTH serisi için tespit edilen yapısal kırılma tarihleri 1979 ve 1994 yıllarıdır. 1979 yılı, 1970lerin ikinci yarısından itibaren -Kıbrıs Barış Harekatı sonrasında yaşanan ambargoya rağmen- Türkiye’de Prof. Dr. Necmettin Erbakan öncülüğünde girilen Ağır Sanayi Hamlesi kapsamında temeli atılan fabrikaların bir kısmının açılmasının tetiklediği kentleşme eğilimlerinin hızlandığı, yaşanan siyasal istikrarsızlıklar sonucu siyasi istikrarsızlıkların ve enflasyonun hızla tırmandığı bir yıldır. Nitekim hemen devamında 24 Ocak 1980 Kararları alarak ekonomide dışa açık büyüme stratejisini benimsenmiş ve çok geçmeden 12 Eylül 1980 askeri darbesi yaşanmıştır. Grafik 2’de kolaylıkla fark edileceği üzere 1980-1994 arası dönemde Türkiye’de bir taraftan ekonomik dönüşümün diğer taraftan da terör olaylarının etkisiyle hızlı göçler yaşanmış ve kentleşme süreci olağan seyrinin oldukça dışında bir seyir izlemiştir

LM testi sonuçlarına göre GELİR ve GİDER serilerindeki yapısal kırılma tarihleri ise sırasıyla 1994-2012 ve 1993-2009 yıllarıdır. 1993 ve 1994 yılları Türkiye’de Cumhurbaşkanımız Turgut Özal’ın vefatı, terör olaylarının artması, yerel seçimler, işsizlik, ekonomik kriz... dönemlerinin yaşandığı sosyoekonomik ve politik açıdan oldukça karışık yıllardır ve yüksek enflasyonun yaşandığı bu çalkantılı dönemde kamu gelir ve giderlerinde oran olarak belirgin artışlar yaşanmıştır. 2009 ve 2012 yılları ise Küresel Ekonomik Krizin ve Avrupa Borç Krizlerinin yaşandığı dönemlerdir ki Türkiye ekonomisini derinden etkileyen bu krizlerle başa çıkmak için genişletici maliye politikaları yoğun bir şekilde uygulanmıştır.

Birim kök testleri sonrasında çalışma kapsamında ele alınan seriler arasındaki nedensel ilişki Toda-Yamamoto (1995), Hacker-Hatemi J (2006) ve Balcılar vd. (2010) nedensellik testleriyle incelenmiştir. Toda-Yamamoto (1995) ve Hacker-Hatemi J (2006) testleri kentleşme oranındaki değişimlerden genel bütçe gelirlerindeki değişime (KENTH→GELİR) ve giderlerindeki değişime (KENTH→GİDER) doğru sırasıyla %5 ve %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmiştir. İlgili literatüre paralel olan bu bulgular; Türkiye’de yaşanan kentleşme sürecinin maliye açısından belirleyici olduğunu, kentleşmeyle birlikte özellikle genel bütçe gelirlerinde anlamlı değişimlerin uyarıldığını ve kentleşme hızının vergi tabanını genişletmesi, vergi potansiyelini ve vergi uyumunu arttırması bakımından mali açıdan fırsat olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bulgular ayrıca kentleşme sürecinin getirdiği sosyoekonomik ve politik fırsatlar/tehditler doğrultusunda yatırım, cari ve transfer harcamalarını da

arttırdığını işaret etmektedir. Ancak bu bulgular ışığında hangi nedensel ilişkinin daha önce/sonra olduğu tespit edilememektedir.

Bu eksikliği gidermek üzere yapılan Balcılar vd. (2010) testine göre ise bütün değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin -zaman içinde değişmekle birlikte- geçerli ve birbirlerini takip eder mahiyette olduğu görülmektedir. Örneğin KENTH→GELİR ve KENTH→GİDER ilişkisi 1976-1980 döneminde anlamlıdır ve hemen ardından 1980-1982 döneminde GELİR→KENTH ve GİDER→KENTH ilişkileri anlamlı hale gelmektedir. Benzer şekilde 1993-2000 döneminde anlamlı olan GELİR→KENTH ve GİDER→KENTH nedensel ilişkilerini 2005-2006 yıllarında gelen KENTH→GELİR ve KENTH→GİDER ilişkileri takip etmektedir. 2011-2013 yıllarında anlamlı nedensel ilişkide olan GİDER→KENTH ilişkisini 2013-2016 yıllarında anlamlı ilişkide olan KENTH→GELİR ve KENTH→GİDER ilişkileri takip etmektedir. Bu bulgular seriler arasındaki ilişkinin dinamik ve ardışık özellik gösterdiğini ancak sıralamaların değişebildiğini göstermektedir.

Gözlem süreci içinde Türkiye; kent-kır bağımlılığının ve hareketliliğinin yüksek, kayıt dışı ekonominin yaygın, gelir, emlak ve kurumlar vergi gelirlerinin potansiyelden uzak (uyumsuz) ve maliye ve para politikalarının istikrarsız olması nedeniyle kentleşme ve genel bütçe gelir ve giderleri ilişkisinin dinamik olmakla birlikte bulanık özellikler gösterdiği düşünülebilir. Bu bulanıklığın; temelde sanayi, turizm ve terör kaynaklı olarak gerçekleşen kentleşme eğiliminin kırsalın itici gücü, kentleri cazibesini, hızlı nüfus artışı ve tarımda makineleşme gibi faktörlerin yanı sıra özellikle yerel ve ulusal ölçekte kentsel rantın etkisiyle şekillendiği görüşü güçlenmektedir. Türkiye’de gelir ve servet dağılımındaki eşitsizlik, kentsel rantın yozlaştırıcı bir işlev görmesi ve sebepsiz zenginleşmeye yol açması konuları yıllardır tartışılmaktadır. Bu tartışmalar, 6 Şubat 2023’te Kahramanmaraş merkezli depremlerden sonra daha da yoğunlaşmıştır. Bu depremler sonucunda elli binden fazla vatandaşımız hayatını kaybetmiştir. Kentsel rantı ön planda tutma davranışı nedeniyle gerekli saha çalışmaları ve etütlerin yapılmaması, imar afları, imar planlarının yap-boz tahtasına çevrilmesi ve denetimlerin yetersizliği çarpık kentleşmeye yol açmış ve bu durumun sosyal, ekonomik ve politik anlamda orta-uzun vadeli sonuçları, planlı kentleşmenin ne kadar hayati bir öneme sahip olduğunu göstermiştir.

Sosyal, ekonomik ve politik gelişmelerin işlediği zemin olarak kentleşme, ekonominin üretim, tüketim ve paylaşım mekanizmalarını doğrudan ve dolaylı etmeni olan kamu gelir-giderleriyle ilişkilidir. İlgili literatürde de işaret edilen kentleşme ile ekonomik büyüme ve kalkınma ilişkisi bu çalışmada da dolaylı olarak desteklenmektedir. Elde edilen bulgular ışığında

sonuç olarak Türkiye’de kentleşme sürecinin özellikle bazı dönemlerde genel bütçe gelir ve giderlerini etkilediği ve yine bazı dönemlerde de bunlardan etkilendiğini göstermektedir. Bu doğrultuda kentleşmenin vergi tabanını arttırıcı fonksiyonu nedeniyle bir fırsat olarak görüldüğü dönemler olmakla birlikte kamu harcamalarının kentleşmeyi etkilediği dönemlerin de olduğu dolayısıyla kentleşmeye dair politikaların mali açıdan dikkatle takip edilmesi gerektiği görülmüştür. Bu noktada özellikle bütçeye kısa dönemli gelir sağlamak adına sosyoekonomik ve politik açıdan olumsuz sonuçları orta-uzun dönemde ortaya çıkan imar affı, hazine arazilerinin plansız satışı ve gecekondulaşma gibi kent planlarını bozacak ve istikrarsızlığı arttıracak konularda özel hassasiyet gösterilmesi ve kamu harcamalarında kentleşme sürecinin sağlıklı ilerlemesi amacının öne çıkarılması gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Bala, A. P. (2009). Urban concentration and economic growth: Checking for specific regional effects. *CORE Discussion Paper*, 38, 1–43.
- Balcılar, M., Özdemir, Z. A., & Arslantürk, Y. (2010). Economic growth and energy consumption causal nexus viewed through a bootstrap rolling window. *Energy Economics*, 32(6), 1398–1410.
- Bayraktutan, Y., & Alancıoğlu, E. (2019). Kentleşme-büyüme ilişkisi: BRICS-T için bir analiz. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(72), 1841–1848.
- Bertinelli, L., & Strobl, E. (2003). Urbanization, urban concentration and economic growth in developing countries. *Core Discussion Paper*, C76, 1–24.
- Biao, Z. (2012). On the relationship between urbanization and urban public expenditure. *Commercial Research*.
- Castells, D., & Royuela, V. (2013). Malthus living in a slum: Urban concentration, infrastructures and economic growth. *Smart Regions for a Smarter Growth Strategy*, 21(22), 2–22.
- Chen, M., Zhang, H., Liu, W., & Zhang, W. (2014). The global pattern of urbanization and economic growth: Evidence from the last three decades. *PLoS ONE*, 9(8), 3–34.
- Chuan-gu, W. (2014). Public spending and urbanization: A theory and empirical research on the nonlinear mechanisms. *Journal of Zhejiang Wanli University*.
- Çetin, S. (2012). Kalkınmada kentleşme ve konut politikalarının önemi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 293–304.
- Davis, J., & Henderson, J. (2003). Evidence on the political economy of the urbanization process. *Journal of Urban Economics*, 53, 98–125. [https://doi.org/10.1016/S0094-1190\(02\)00504-1](https://doi.org/10.1016/S0094-1190(02)00504-1)
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427–431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057–1072.
- Dökmen, G. (2012). Kamu harcamaları ve kamu gelirleri arasındaki ilişki: Panel nedensellik analizi. 27(2), 115–143.
- Efron, B. (1979). Bootstrap methods: Another look at the jackknife. *Annals of Statistics*, 7(1), 1–26.
- Farahmand, S., Sameti, M., & Sasan, S. S. (2010). Does the development level influence the relationship between economic growth and urban concentration? (Evidences from Mediterranean countries and EU). *Journal of Social and Economic Development*, 12(2), 101–114.

- Gökmen, Ş., Koçak, D., & Atan, M. (2023). Türkiye’de sürdürülebilir kentleşme: Bir yapısal eşitlik modeli uyarlaması. *Kent Akademisi Dergisi*, 16(1), 462–476.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37, 424–438.
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables based on asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489–1500.
- Işık, Ş. (2006). Türkiye’de kentleşme ve kentleşme modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 57–71.
- Jetter, M., & Parmeter, C. (2013). Does urbanization mean bigger governments? *ERN: Other Macroeconomics: National Income & Product Accounts (Topic)*. <https://doi.org/10.1111/sjoe.12256>
- Kahraman Usta, H. (2021). Planlı kentleşme ve rant ilişkisi: Şanlıurfa örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(48), 1–22.
- Karadağ, H. (2020). Planlı alanlar imar yönetmeliği, kentleşme ve erişilebilirlik. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, “Erişilebilirlik” Özel Sayısı, 1, 11–30. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.817936>
- Karasu, M. A. (2008). Türkiye’de kentleşme dinamiklerinin suçta etkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(4), 255–281.
- Kayan, A. (2017). The reflections of urbanization policies before the planning period. *International Journal of Social Science Research*, 6(2), 158–183.
- Kayan, A., & Mardinli, İ. (2020). Kentleşme-sosyal değişme ve ekonomik gelişme ilişkisinin değerlendirilmesi. *İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 4(4), 256–271.
- Kaypak, Ş. (2013). Modernizmden postmodernizme değişen kentleşme. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 80–95.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim terimleri sözlüğü* (2. baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (2010). Türkiye’de kentleşme kime ne kazandırıyor? *idealkent*, 1, 28–31.
- Keleş, R. (2016). *Kentleşme politikası* (15. baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082–1089.
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2004). Minimum LM unit root test with one structural break. *Appalachian State University Working Papers*, 04(17), 1–15.
- Linn, J. F. (1980). The Cost Of Urbanization. The World Bank, Development Economics Department, Urban and Regional Economics Division. Urban and Regional Report No. 79-16. <https://documents1.worldbank.org>

org/curated/en/180221468914728701/ pdf/The-costs-of-urbanization.pdf

- Mera, K. (1973). On the urban agglomeration and economic efficiency. *Economic Development and Cultural Change*, 21(2), 309–324.
- Moomaw, R. L., & Shatter, A. M. (1996). Urbanization and economic development: A bias toward large cities? *Journal of Urban Economics*, 40, 13–37.
- Özel, M. (2005). Kentsel gelişme ve kentleşme sürecinde Niğde. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(5), 120–144.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346.
- Pınar, A. (1992). Türkiye’de kamu gelirleri yapısındaki değişimler ve vergi yükü (1980–1990). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47(03), 287–298. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001606
- Sağlam, S. (2016). 1923–1950 yılları arasında Türkiye’de kent ve kentleşme olgusu. *Sosyoloji Konferansı*, 53, 257–274.
- Sancar, C., & Sancar, C. (2017). The econometrical analysis of the relationship between urbanisation and economic growth (The case of EU countries and Turkey). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (19), 1–24. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.287053>
- Shabu, T. (2010). The relationship between urbanization and economic development in developing countries. *International Journal of Economic Development Research and Investment*, 1, 30–36.
- Shao, Q., Tao, R., & Luca, M. (2022). The effect of urbanization on health care expenditure: Evidence from China. *Frontiers in Public Health*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.850872>
- Taşar, M. O. (2006). Siyasi yozlaşma kavramı ve kamu ekonomisi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), 347–368.
- Tekeli, İ. (2011). *Kentsel arsa, altyapı ve kentsel hizmetler*. İlhan Tekeli Toplu Eserler. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225–250.
- Wan, X. (2018). An empirical analysis of the relationship between urbanization and fiscal policy: Taking Jiangxi Province of China as an example. *Journal of Mathematics Research*, 10, 140. <https://doi.org/10.5539/JMR.V10N2P140>
- Yıldırım, M. (2016). Türkiye’de kentleşme sorunlarının zihni arka planı ve din. *dergiabant (AİBU İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 4(7), 51–75.
- Yılmaz, E., & Çitçi, S. (2011). Kentlerin ortaya çıkışı ve sosyo-politik açıdan Türkiye’de kentleşme dönemleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(35), 252–267.